

प्रजापति जातिको पुर्ख्यौली पेसामा आधुनिकीकरणको प्रभाव

पार्वती थापामगर

उपप्राध्यापक, कोटेश्वर बहुमुखी क्याम्पस
Email: paruthapa418@gmail.com

ममता पाण्डे

उपप्राध्यापक, कोटेश्वर बहुमुखी क्याम्पस
Email: mamata.pandey@koteshworcampus.edu.np

लेखसार

प्रस्तुत लेखमा प्रजापति जातिको पुर्ख्यौली पेसामा आधुनिकताले पारेका प्रभावको विमर्श गरिएको छ । आधुनिकीकरणले मानव जीवनका विभिन्न पक्षमा प्रभाव पारेको देख्न सकिन्छ । योसँगै विभिन्न जातजातिको पुर्ख्यौली पेसामा पनि प्रभाव पारेको देख्न सकिन्छ । त्यसबाट प्रजापति जाति पनि अछुतो रहेको देखिन्छ । यस लेखमा भक्तपुर जिल्लाको मध्यपुर ठिमी नगरपालिका, वडा नं ६, चपाचो क्षेत्रमा बसोबास गर्ने प्रजापति जातिको पुर्ख्यौली पेसामा आधुनिकीकरणले पारेको प्रभावको अध्ययन गर्नाका लागि उक्त क्षेत्रका ३० घरधुरीलाई नमुनाका रूपमा लिई तथ्याङ्क सङ्कलन गरिएको छ र सङ्कलित ती तथ्याङ्कलाई आर्थिक, सामाजिक र पेसागत आधारबाट विश्लेषण गरिएको छ । यस अध्ययनबाट आधुनिकीकरणले एकातिर मेसिनको प्रयोगतर्फ त्यहाँका मान्छेलाई प्रभावित प्रेरित गर्नाले उत्पादनमा बढोत्तरी भएको र यो यसको सकारात्मक प्रभाव रहेको र अर्कातिर आधुनिकीकरणका कारण त्यहाँका युवा पुस्ताको पलायनका कारण पेसागत सङ्कट उत्पन्न भएको नकारात्मक प्रभाव परेको तथा चुनौती उत्पन्न भएको निष्कर्ष प्राप्त भएको छ ।

शब्दकुञ्जी : आर्थिक आधार, पेसागत सङ्कट, विदेश पलायन, सामाजिक आधार

विषयपरिचय

आधुनिकताले विश्वव्यापी रूपमा नै पेसागत संरचना, श्रम विभाजन र उत्पादन प्रणालीमा परिवर्तन ल्याएको छ । परम्परागत कृषि, हस्तकला, परम्परागत पेसाहरू तथा समुदायमा आधारित पेसाहरू र जातीय पेसाहरू क्रमशः प्रविधिमा आधारित पेसामा रूपान्तरण हुँदै गएका छन् । यसैगरी नेपालमा पनि आधुनिकताले परम्परागत जातिमा आधारित पेसागत प्रणालीलाई तीब्र रूपमा रूपान्तरण गरेको देखिन्छ । विशेषगरी काठमाडौं उपत्यका जस्ता ऐतिहासिक बस्तीहरूमा आधुनिक शिक्षा, रोजगारीका नयाँ अवसर र सहरी अर्थतन्त्रको विस्तारसँगै शिल्पी समुदायका परम्परागत पेसाहरू लोपोन्मुख हुँदै गएका छन् ।

नेपालको भक्तपुर जिल्लाअन्तर्गत मध्यपुर ठिमी नगरपालिका ऐतिहासिक महत्त्व बोकेका सांस्कृतिक र पर्यटकीय सहर हो । यहाँ बाक्लो नेवारी बस्ती रहेको छ जुन सांस्कृतिक, मौलिक तथा परम्परागत रूपले धनी मानिन्छ । यो नगरपालिका विशेषगरी माटोका भाँडाकुँडा, परम्परागत कला, जीवन्त जात्रा, पुरानो ढाँचाका बस्तीहरू र नेवारी संस्कृतिका लागि विश्व प्रसिद्ध छ जहाँ आधुनिक जीवनशैलीले कमै मात्र प्रभाव परेको छ । यहाँका तर यहाँको

पुर्ख्यौली पेसामा भने आधुनिकताले प्रभाव परेको देख्न सकिन्छ । यस नगरपालिकाको चपाचो वस्तीमा प्रजापति जातिहरूको बाक्लो बसोबास रहेको पाइन्छ । सिर्जना र शिल्पीहरूको सहरका प्रजापति जाति नेवार भाषा बोल्ने गर्दछन् भने यिनीहरू हिन्दु धर्म मान्ने गर्दछन् । यस लेखमा नेवारीभित्रको कुमाल अर्थात् ऐतिहासिक महत्व बोकेको प्रजापति जातिको परम्परागत पेसा र यसमा आधुनिकताले पारेको प्रभावको अध्ययन गरिएको छ ।

आधुनिकीकरणका कारण मानवीय सोच र प्रविधिमा परिवर्तन आएको छ । यसले गर्दा प्रजापति जातिको मौलिक मृतिका व्यवसाय सङ्कटमा पर्दै गएको छ । प्लास्टिकजन्य रेडिमेड भाँडाहरूको बढ्दो प्रयोगका कारण यहाँका बजारको सङ्कुचनले गर्दा नयाँ पुस्ता यस पेसाबाट टाढिँदै गएका छन् । यदि यो पुर्ख्यौली पेसा विस्थापित हुँदै गयो भने जातीय पहिचान र संस्कृति नै लोप हुने खतरा देखिन्छ । चपाचो बस्तीका प्रजापति जातिको पुर्ख्यौली पेसामा आधुनिकीकरणको केकस्तो प्रभाव परेको छ र त्यसले यस बस्तीको पुर्ख्यौली पेसालाई कसरी प्रभावित गरेको छ भन्ने जिज्ञासालाई मूल प्रश्न बनाएर प्रजापति जातिको पुर्ख्यौली पेसाको वर्तमान स्थिति, त्यसमा आधुनिकीकरणले पारेका प्रभाव पत्ता लगाउनु र उनीहरूको जीवन निर्वाहमा आएका परिवर्तन र आधुनिकताले निम्त्याएका समस्याहरूको पहिचान गर्नुमा यो लेख केन्द्रित रहेको छ ।

अध्ययन गर्न लागिएको विषयमा यसपूर्व विभिन्न अध्येताले बस्तीको पुर्ख्यौली पेसा, त्यसका विभिन्न रूप र आधुनिकीकरणको प्रभावस्वरूप त्यहाँको पुर्ख्यौली पेसा सङ्कटमा पुगेका सन्दर्भमा अध्ययन गरेको पाइँदैन । त्यसैले यस अध्ययनले प्रजापति जातिको परम्परागत पेसागत संस्कृति र आधुनिकीकरणका कारण त्यसमा थपिएका चुनौतीहरूको जानकारी उपलब्ध गराउने हुँदा उनीहरूको परम्परागत पेसामा आएको प्रभावको कारण पत्ता लगाई त्यसको समाधानका लागि महत्त्वपूर्ण आधार प्राप्त हुने भएकाले यस लेखको प्राज्ञिक तथा व्यावहारिक औचित्य स्थापित हुन्छ । प्रजापति जातिको पेसामा आधुनिकीकरणका कारण आएका परिवर्तनले निम्त्याएका समस्याहरू र त्यसको समाधानका उपायहरूसमेतको खोजी गर्ने भएकाले यसले उनीहरूको पुर्ख्यौली पेसालाई नयाँ ढङ्गले जगेर्ना गर्ने तरिकाको खोजी गर्नसमेत यस लेखले सघाउ पुऱ्याउने देखिन्छ ।

अध्ययनको विधि

प्रस्तुत अध्ययनका लागि प्राथमिक र द्वितीयक गरी दुवै स्रोतका सामग्रीको सङ्कलन गरिएको छ । भक्तपुर जिल्लाको मध्यपुर ठिमी वडा नं. ६, चपाचोका जम्मा ३० घरधुरीलाई उद्देश्यमूलक नमुना छनोट विधिबाट अध्ययनक्षेत्र निर्धारण गरिएको छ र उक्त स्थानमा स्वयं अनुसन्धाता पुगेर प्रश्नावली, अन्तर्वार्ता, सोधखोज, अवलोकन आदिका माध्यमबाट प्राथमिक सामग्री सङ्कलन गरिएको छ भने उक्त क्षेत्रको पेसा र जीवनयापनका सम्बन्धमा प्रकाशित भएका लेखरचना आदिलाई यस अध्ययनका द्वितीयक स्रोतका सामग्री बनाइएको छ । त्यसैले यस लेखका सामग्रीको सङ्कलनमा क्षेत्रकार्य र पुस्तकालय कार्य गरी दुई विधि अवलम्बन गरिएको छ । सङ्कलित ती सामग्रीको विश्लेषणमा विवरणात्मक र व्याख्यात्मक ढाँचा अवलम्बन गरिएको छ ।

पूर्वकार्यको समीक्षा

प्रस्तुत शोध लेखले अध्ययनका लागि चयन गरेको मूल क्षेत्र भक्तपुर जिल्लाको मध्यपुर ठिमी नगरपालिका वडा नं. ६, चपाचो बस्तीका कुमाल जातिका बारेमा विद्वान्हरूले अनेक प्रकारका अध्ययन गरेका छन् । ती अध्ययनका मूल विषयक्षेत्र, तिनका निष्कर्ष र तीसँग यस अध्ययनको सम्बन्धको समीक्षा यहाँ गरिएको छ ।

नेवार जातिका बारेमा भएका अध्ययनहरूको समीक्षा

सिंह नेपाली (सन् १९६५) को द नेवार कृतिमा नेवार समाजको एक महत्वपूर्ण समाजशास्त्रीय तथा मानवशास्त्रीय अध्ययन मानिएको छ । यसमा ग्रामीण र सहरी परिवेशबिचको तुलनात्मक अध्ययन गर्दै नेवार समुदायको आर्थिक, सामाजिक, पारिवारिक र धार्मिक पक्षलाई संरचनागत प्रकार्यात्मक दृष्टिकोणबाट विश्लेषण गरिएको छ । पाँगा क्षेत्रलाई विशेष आधार मानी गरिएको यो अध्ययन दीर्घकालीन कार्यक्षेत्रमा आधारित भएकाले वैज्ञानिक मानिन्छ ।

बिस्ट (सन् १९७३) को सबै जातको फूलबारी कृतिमा नेवारलगायत नेपालका २५ वटा विभिन्न जातजातिहरूको ऐतिहासिक विकासक्रम, धर्म, संस्कृति र सामाजिक संस्थाहरूको चित्रण गरिएको छ । यो पुस्तक धेरै जातजातिहरूको प्रारम्भिक जानकारी लिन उपयोगी र विवरणात्मक भए तापनि कुनै एक जातिको गहन र व्यापक विश्लेषणमा भने यो सीमित नरहेको स्रोतले उल्लेख गरेको छ ।

शर्मा (२०३९) ले हाम्रो समाज एक अध्ययन कृतिमा ब्राह्मण, छेत्रीय, वैश्य र शूद्रको विभाजनमा नपर्ने प्रायशः पेसामा आधारित पञ्चम जातिलाई छत्तीस भागमा विभाजन गरेको पाइन्छ जसलाई सामूहिक रूपमा छत्तिस जाति भनिन्छ । तिनै छत्तिस जातिभित्र प्रजापति जातिलाई पनि राखिएको पाइन्छ । नेपाली समाजलाई पेसाका आधारमा वर्गीकरण गर्दा प्रजापति जातिलाई छत्तीस जातिभित्रको एक महत्वपूर्ण हिस्साका रूपमा व्याख्या गरिएको छ ।

नकर्म (सन् २०१०) ले जर्नल स्टडिज इन नेपाली हिस्ट्री एन्ड सोसाइटी (भोलुम १५ नम्बर १, जुन २०१०) मा नेवारको जातीय तहगत विभाजनलाई निम्नअनुसार विभाजन गरेको पाइन्छ जसबाट नेवारी जातीय विभाजनलाई स्पष्ट बुझ्न सकिन्छ :

नेवार जात विभाजन

क्र.सं.	सामाजिक स्थान	हिन्दुमार्गी	धर्म पहिचान गर्न गाह्रो नेवार	बौद्धमार्गी नेवार
१	पुरोहित जाति	देव ब्राह्मण		गुवाजु वा बज्राचार्य
२	उच्च जाति	छेत्री श्रेष्ठ, अरू श्रेष्ठ		उदास, शाक्य
३	मध्यम जाति			ज्यापू
४	निम्न जाति			मानन्धर, नकर्म, माली, नापित, तण्डुकार, चित्रकार, रंजितकार
५	अशुद्ध जाति		कसै, कुस्ले	
६	अछुत जाति		पोडे, कुल्लु, च्यामे, हाराहरु	

(स्रोत : नकर्म सुदीप, सन् २०१०)

उक्त अध्ययनबाट पनि प्रस्ट हुन्छ कि नेवार जातिभित्रको एक उपजाति कुम्हाल अर्थात् प्रजापति पनि एक हो जसको जातीय पेसा भनेको माटोका भाँडा बनाउनु हो जुन कार्य उपत्यकामा प्रजापति थर भएका नेवारहरूले गर्दै आएको पाइन्छ ।

प्रजापति र कुमाल जातिका बारेमा भएका अध्ययनहरूको समीक्षा

शाक्य (२०५७) को शोधपत्र भक्तपुरको प्रजापतिको सामाजिक स्वरूपमा प्रजापति जातिको नेपाल आगमनको इतिहास, भाषा, भेषभूषा, र आर्थिक अवस्थालाई स्पष्ट रूपमा प्रस्तुत गरिएको छ । उनले कार्यप्रकृतिका आधारमा प्रजापतिहरूलाई घले ज्याक कुमाल, हाकुभाला कुमाल र अवाल (अवाले) गरी तीन किसिममा वर्गीकरण समेत गरेकी छन् ।

अन्य सन्दर्भ सामग्रीहरू

राष्ट्रिय प्रजापति समाज (२०६१) बाट प्रकाशित प्रजापति म्हासिका (चिनारी) ले कुमालहरूलाई जनताको सेवा गर्ने प्रजापतिको रूपमा परिभाषित गर्दै उनीहरूको सामाजिक योगदानको चर्चा गरेको छ ।

यस प्रकार उपर्युक्त पूर्वकार्यको समीक्षाले के देखाउँछ भने नेवार र कुमाल जातिका विभिन्न पक्षमा अध्ययनहरू भए तापनि आधुनिकताका कारण विशेष गरी ठिमीको चपाचो क्षेत्रका प्रजापतिहरूको पेसागत रूपान्तरण र जीवन निर्वाहमा परेको विशिष्ट प्रभावको अध्ययन नभएको देखाउँछ र यस विषयमा थप अध्ययनको आवश्यकता रहेको कुरा स्पष्ट हुन्छ ।

नतिजा र विमर्श

प्रजापति जातिको स्वरूप

प्रजापति जातिलाई विभिन्न भाषामा विभिन्न प्रकारले सम्बोधन गरिएको पाइन्छ । यिनीहरूलाई नेपाली भाषामा कुम्हा भनिन्छ भने संस्कृत भाषामा कुम्भकार, भोजपुरी भाषामा कुम्हार, मगर भाषामा पैरबा, राई भाषामा पारपिप्पा, लिम्बु भाषामा फुकेग्रीवप, सुनुवार भाषामा गटमेल्व, तामाङ भाषामा कुम्हाले, हिन्दीमा कुम्हार र अङ्ग्रेजीमा पोट्टर आदि भन्ने गरिएको पाइन्छ (रोलम्बा भोलुम नं. ९, सन् १९०९) । यहाँ वर्णन गर्न लागिएका प्रजापति जाति नेवार समुदायको ज्यापू जातिअन्तर्गतको एक उपजाति कुम्हाल जाति हो । यसरी नेवार कुम्हाललाई नै प्रजापति भन्ने गरेको पाइन्छ । प्रचलित नेपालीमा यस जातिलाई कुमाल भनिन्छ । काठमाडौँ उपत्यकामा काठमाडौँ, ललितपुर, भक्तपुर र ठिमीमा प्रजापति जातिहरू बसोबास गर्दै आइरहेको देखिन्छ । यसैगरी नगदेश, ठिमी, बोडे, लोकन्थली र सरस्वती खेलमा निम्नलिखित उपथर भएका प्रजापतिहरू पाइन्छन्— पार्यबजी, गोंग, चक्रधर (धौबन्जार), खोश, बुलजु, कुटु, प्वाथ, न्याकुलु, भासिमाहा, बके, धुगु, धाक, न्याकुलु, त्यापु, माहाँ, थ्वा, अवा, बासा, लखपति, कामी, कोरी, भेसी, मके, कोले, फैं, धेको, बें, लामा, काफा, लोकप आदि । यसैगरी प्रजापति समाजका अनुसार मध्यपुर ठिमी नगरपालिकामा बस्ने विभिन्न थर भएका प्रजापतिहरू निम्न छन् :

- आमःन अवाः (अवाल)
- काफा,कुछे, क्वाती, कोले, कःमि, कुतु, कुमि, कोरी, काप, साहु,
- ख्वप्रय, खासः(खबजा), खर्बुजा, ख्वापासि,
- गोंग ,गोर्खाली, गोपाया
- ऋधर (धौबंजा)
- तुसि, न्याकुलु, तःज, तःखलः, तःसि
- थावा, घुमन, दहि, दो, दिगुमी

- धाकु, ध्याकोचा, ध्वारंसी, ध्यामथु, ध्वा, धके
- न्या, भासिमा, पाँचबजी, पतुवाल, भोरवा,
- फेजु, ब्रहमजु, बकय, ब्याजु, वाडे, बैद्य
- भैल, मकै, मे, माकः, लखपति,
- लाछी, लामा, साँय, सिजः
- सुतिपंला, नः, सिनो, सोफोकोले, सिपाहि, साहुखल
- हरिबंस, होना, वासा, वाग्वः, मडुक्व, ध्वबा, दुँपि, वांसी आदि ।

प्रजापतिको किसिम

राजा जयस्थिति मल्लको जाति विषयस्थितिको वर्गीकरण अनुसार कुमाले जातिको आठ किसिमको वर्गीकरण गरिएका भए तापनि हाल प्रचलनमा कार्यप्रकृतिअनुसार मुख्यतया देहायबमोजिमका कुमाले अर्थात् प्रजापतिहरू रहेको पाइन्छ (शाक्य, २०५७) :

(क) घले ज्याक कुमाल वा प्रजापति

बजारमा माटोका विभिन्न किसिमका आकृति भएके भाँडाकुँडाहरू पाइन्छन् । तीमध्ये एक माटोको भाँडा रातो रङका र अर्को टलक्क टल्केका कालो भाँडाहरू हुन् । घले ज्याकले केवल रातो रङका भाँडाहरू मात्र बनाउने प्रचलन रहेको देखिन्छ । यिनीहरूको जातले कालो रङका भाँडा बनाउन हुँदैन भन्ने धारणा छ । यी घले ज्याक कुमाल पनि दुई किसिमका देखिन्छन्— एकथरीले आफूलाई सिम्रोनगढबाट तलेजु भवानी देवीसँग काठमाडौँ आएको हो भन्दछन् भने अर्काथरीले आफूलाई तलेजु भवानी उपत्यकामा आउनुभन्दा अगि नै बसोबास गर्दै आइरहेको रैथाने कुमाले मान्दछन् ।

(ख) हाकुभाला कुमाल वा प्रजापति

हाकुभाला कुमाले दुईपटक पोलेर माटोका काला भाँडाहरू टलक्क टल्कने किसिमका बनाउने गर्दछन् । नेवारी भाषामा हाकु भन्नाले कालो र भारा भन्नाले भाँडा भन्ने जनाउँदछ । कालो रङको भाँडा बनाउने हुनाले उनीहरूको थरमा 'हाकु भाला' भन्ने शब्द जोडिएको हुन सक्दछ । यसरी उनीहरूमा कालो टल्किएका माटोका भाँडा बनाउने विशेष सिप भएको पाइन्छ । एकथरीले आफूलाई भवानी नवदुर्गासँग उपत्यका आएको मान्दछन् र यिनीहरू ननी (एक प्रकारको चोक वा स्थान विशेष क्षेत्र) भित्रका कुमास भन्दछन् । यिनीहरूको भाषा पनि पुरानो शैलीको हुने गर्दछ । अर्कोथरीका कुमाले आफूलाई भवानी तलेजुसँगै उपत्यका आएको भन्दछन् । यिनीहरूलाई ननी दिनेग (ननीबाहिर) कुमाल भनिन्छ र भवानी तलेजु तथा काठमाडौँ ज्याठा गणेशको लिड गुठीसँग सम्बन्धित भनिन्छ । ननीभित्रका कुमाले जतिसुकै पुस्तापछिका भने तापनि ननीभित्रका कुमालहरूसँग विवाह सम्बन्ध राख्दैनन् भने ननीबाहिरकाले पनि ननीबाहिरका कुमालसँग विवाह सम्बन्ध गर्नु हुँदैन भनिन्छ ।

(ग) अवाल अर्थात् अवाले कुमाल वा प्रजापति

अवाले कुमालहरूले मुख्यतया ईटा र टायल बनाई पोल्ने र विशेष प्रकारका बाक्ला ठुलो खालका माटोका भाँडाहरू बनाउने गर्दछन् । यिनीहरूले ईटाको गारो बनाउने विशेष सिप राख्ने हुँदा हाल डकर्मीको कार्य पनि गर्ने गरेको पाइन्छ । धेरैजसो 'अवा भन्नेहरू ईटा भिँगटी टायल आदि पोल्ने काम गर्दछन् ।

प्रजापतिहरूको मुख्य सामाजिक सङ्गठन

(१) गुठी व्यवस्था

नेवार समुदायमा विभिन्न गुठीहरू रहेका छन् । प्रजापति जातिहरूमा विशेषगरी मृत्यु संस्कारसँग सम्बन्धित गुठी व्यवस्था रहेको पाइन्छ ।

(२) राष्ट्रिय प्रजापति समाज

प्रजापति जातिलाई सङ्गठित गर्नका लागि राष्ट्रिय प्रजापति समाजको स्थापना गरिएको पाइन्छ । प्रजापति जातिको एकता, हक, हित र संरक्षणका लागि राष्ट्रिय स्तरको समाज खडा गरेको देखिन्छ जसको स्थापना नेपाल सम्वत् ११२५ (वि.सं. २०६३) मा भएको थियो । यस संस्थाले प्रजापति जातिसँग सम्बन्धित विभिन्न पत्रपत्रिका म्हासिका (चिनारी) हरू प्रकाशित हुने गरेको छ । यसका साथै आफ्नो संस्कृति र परम्परागत पेसालाई टेवा पुग्ने खालका केही कार्यक्रमहरू पनि सञ्चालन गर्दै आएको देखिन्छ । यसको उद्देश्य प्रजापति वा कुमाले जातिको जातीय पहिचानसहित पेसागत प्रवर्द्धनका लागि समयसमयमा आवाज उठाउनु र त्यसलाई लागु गर्न सरकारलाई दबाब दिनु हो । अध्यक्ष, उपाध्यक्ष, सचिव, कोषाध्यक्ष, सल्लाहकार, प्रवक्तालगायत आठजना सदस्यसहित यस समाजमा १४ जना जम्मा सदस्य रहेका छन् । यस समाजले प्रजापति जातिको परम्परा, संस्कृति आदिको जगेर्नाका लागि पहल गर्दै आएको पाइन्छ ।

जनसङ्ख्या

नेवा जातिको बाहुल्य रहेको भक्तपुर मध्यपुर ठिमी क्षेत्रभित्र नेवारका विभिन्न उपजातिहरूको बसोबास रहेको पाइन्छ । यसको आँकडा यस्तो छ :

तालिका नं. १

मध्यपुर ठिमीभित्र रहेका मुख्य जातजातिको विवरण

क्र.सं.	जाति	सङ्ख्या	प्रतिशत
१.	नेवार	३७८४२	३४.४
२.	पहाडी ब्राह्मण	२६७२४	२४.३
३.	क्षेत्री	२४७५३	२२.५
४.	तामाङ	९२४०	८.४
५.	मगर	३९९८	३.६
६.	याक्खा राई	२८९७	२.६
७.	तराई ब्राह्मण	१२६०	१.१
८.	थारु	१२१८	१.१
९.	विश्वकर्मा	९८०	०.९
१०.	परियार	९३८	०.९

(स्रोत : राष्ट्रिय तथ्याङ्क विभाग, २०७८)

माथिको तालिकाअनुसार मध्यपुर ठिमीमा सबैभन्दा बढी नेवार जातिको जनसङ्ख्या ३४.४% रहेको छ। प्रजापतिलाई पनि नेवार जातिअन्तर्गत राखेको पाइन्छ। त्यसैगरी क्रमशः पहाडी ब्राह्मण २४.३%, क्षेत्री २२.५%, तामाङ ८.४%, मगर ३.६%, याक्खा राई २.६%, तराई ब्राह्मण १.१%, थारु १.१%, विश्वकर्मा ०.९% र परियार ०.९% रहेको पाइन्छ। त्यसैगरी मध्यपुर ठिमीभित्र बसोबास गर्ने जनसङ्ख्याको लैङ्गिक विवरण निम्नानुसार रहेको छ :

तालिका नं. २

मध्यपुर ठिमी नगरपालिकाको लैङ्गिक जनसङ्ख्या विवरण

क्र.सं.	लिङ्ग	सङ्ख्या	प्रतिशत
१.	पुरुष	६०७४६	५०.७%
२.	महिला	५९०१०	४९.३%
जम्मा		११९७५६	१००%

(स्रोत : राष्ट्रिय तथ्याङ्क विभाग, २०७८)

पुरानो व्यापारिक सहर यस ठिमीमा नेवार समुदायको बाहुल्य रहेको छ र सङ्ख्याका आधारमा पुरुषको बाहुल्य रहेको देखिन्छ। माथिको तालिकाअनुसार पुरुषको सङ्ख्या ६०७४६ र महिला सङ्ख्या ५९०१० गरी जम्मा ११९७५६ जनसङ्ख्या रहेको पाइन्छ।

नेपालमा कुमाल जातिहरूको जनसङ्ख्या विवरण निम्नानुसार रहेको छ :

तालिका नं. ३

कुमाल जातिहरूको जनसङ्ख्या विवरण

जाति	सङ्ख्या
कुमाल	१२९७०२
नेपालमा कुल जनसङ्ख्यामध्ये जम्मा (५)	०.४३%

(स्रोत : राष्ट्रिय तथ्याङ्क विभाग, २०७८)

यसबाट के देखिन्छ भने नेपालको कुल जनसङ्ख्यामध्ये ०.४३% जनसङ्ख्या कुमाल जातिले ओगटेको पाइन्छ।

उमेरसमूहका आधारमा जनसङ्ख्या

ठिमी क्षेत्रअन्तर्गत अध्ययन क्षेत्रभित्रबाट नमुना सर्वेक्षणमा परेका ३० घरको कुल जनसङ्ख्या १५६ रहेको छ। उमेरसमूहलाई हेर्दा २ वर्षदेखि ८५ वर्ष उमेरसमूहका मानिसहरूको बसोबास यहाँ पाइन्छ। नमुना छनोटमा परेका घरपरिवारको उमेरगत जनसङ्ख्या वितरण निम्नानुसार रहेको छ :

तालिका नं. ४
उमेरगत जनसङ्ख्या वितरण

उमेरसमूह	महिला	%	पुरुष	%	जम्मा	%
०-१०	४	२.६	१२	७.७	१६	१०.२
११-२०	१६	१०.३	१७	१०.९	३३	२१.२
२१-३०	१६	१०.३	२२	१४.१	३८	२४.५
३१-४०	९	५.८	१३	८.३	२२	१४.१
४१-५०	६	३.८	७	४.५	१३	८.३
५१-६०	६	३.८	२	१.३	८	५.१
६१+	१०	६.४	१६	१०.२	२६	१६.६
जम्मा	६८	४३	८९	५७	१५६	१००

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०८०)

माथिको तालिकाअनुसार के देखिन्छ भने अध्ययन परिवारअन्तर्गत ०-१० वर्षको उमेर हुनेहरूको सङ्ख्या हेर्ने हो भने महिलातर्फ ४ जना र पुरुषतर्फ १२ जना रहेको देखिन्छ जुन कुल जनसङ्ख्याको जम्मा १०.३% प्रतिशत रहेको छ। यसैगरी ११-२० वर्षको उमेर सङ्ख्यामा महिला १६ र पुरुष १७ जना रहेको देखिन्छ। यो कुल जनसङ्ख्याको २१.२% रहेको देखिन्छ। यो उमेरसमूह दोस्रो स्थानमा रहेको छ। यसैगरी २१-३० वर्ष उमेरसमूहमा महिला १६ र पुरुष २२ जना रहेको छ जुन कुल जनसङ्ख्याको २४.४% रहेको छ। यो समूह प्रथम स्थानमा रहेको छ। यसैगरी ३१-४० उमेरसमूहमा क्रमशः महिला ९, पुरुष १३ गरी जम्मा १४.१% रहेको देखिन्छ। यसैगरी ४१-५० उमेरसमूहमा क्रमशः महिला ६ र पुरुष ७ गरी जम्मा ८.३% रहेको देखिन्छ। यसैगरी ५१-६० उमेरसमूहमा क्रमशः महिला ६ र पुरुष ८ गरी जम्मा ५.१% र ६१ माथिको उमेरसमूहमा क्रमशः महिला १० र पुरुष १६ जना गरी जम्मा १६.६% रहेको देखिन्छ।

प्रजापतिहरूको शैक्षिक अवस्था

प्रजापति जातिको शैक्षिक अवस्थालाई तलको तालिका बाट देखाउन सकिन्छ :

तालिका नं. ५

नमुना छनोटमा परेको जनसङ्ख्याको शैक्षिक स्थिति

क्र.सं.	शैक्षिक स्थिति	महिला	%	पुरुष	%	जम्मा	%
१	निरक्षर	२१	१३.५	१२	७.७	३३	२१.२
२	साक्षर	४	२.६	५	३.२	९	५.८
३	प्रा.वि.	५	३.२	१७	१०.९	२२	१४.१
४	नि.मा.वि	७	४.५	१५	९.६	२२	१४.१
५	मा.वि	११	७.१	८	५.१	१९	१२.२

६	उ.मा.वि.	८	५.१	१०	६.४	१८	११.५
७	स्नातक	८	५.१	१७	१०.९	२५	१६
८	स्नातकोत्तर	३	१.९	५	३.२	८	५.१
९	अन्य	०	०	०	०	०	०
जम्मा		६८	४३	८९	५७	१५६	१००

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०८०)

माथिको तालिकाअनुसार शैक्षिक स्थितिलाई हेर्दा महिला निरक्षरता २१ छ भने पुरुष १२ जना रहेको छ जुन कुल प्रतिशतको क्रमशः ३३.५% र ७.७% रहेको छ । यसमा माहिला र पुरुष गरेर कुल प्रतिशतको २१.२% रहेको छ । यसबाट के बुझिन्छ भने सबैभन्दा बढी सङ्ख्या निरक्षर रहेको देखिन्छ । त्यसैगरी साक्षर जनसङ्ख्या महिला ४ जना र पुरुष ५ जना रहेको छ । यो कुल प्रतिशतको ५.८% रहेको छ । प्राथमिक तह पढेका र पढ्दै गरेका महिला ५ जना ३.२% र पुरुष १७ जना १०.९% गरी जम्मा १४.९% रहेको छ । यस्तै नि.मा.वि तह पढेका र पढ्दै गरेका महिला ७ जना ४.५% र पुरुष १५ जना ९.६% रहेको छ । यो जम्मा प्रतिशत १४.१% रहेको छ । यसैगरी मा.वि तह पढ्दै गरेका र पढेका महिला ११ जना र पुरुष ८ जना गरी जम्मा १९ जना रहेका छन् । जसमा क्रमशः ७.१%, ५.१% र १२.२% रहेको देखिन्छ साथसाथ उ.मा.वि. पढेका र पढ्दै गरेका महिला ८ जना ५.१% र पुरुष १७ जना १०.९% रहेको देखिन्छ । स्नातक शिक्षा प्राप्त गरेका जम्मा जनसङ्ख्यामा २५ जनाको १६% रहेको छ । यसबाट के प्रस्ट हुन्छ भने उनीहरूको शैक्षिक अवस्थालाई हेर्दा स्नातक पढ्नेको सङ्ख्या धेरै रहेको छ । स्नातकोत्तर गर्नेमा महिला ३ जना पुरुष ५ गरी जम्मा ८ जना छन् जसमा लैङ्गिक प्रतिशत क्रमशः १.९%, ३.२% र ५.१% रहेको देखिन्छ ।

प्रजापति जातिको पेसागत अवस्था

अध्ययन क्षेत्रभित्र नमुना सर्वेक्षणमा परेका ३० ओटा प्रजापतिको घरपरिवार सदस्यहरूको प्रमुख पेसागत स्थितिलाई तलको तालिकामा प्रस्तुत गरिएको छ ।

तालिका नं. ६

प्रजापति जातिको पेसागत अवस्था

क्रसं	विवरण	परिवार सङ्ख्या	प्रतिशत
१	भाँडा बनाउन	१७	५६.७
२	कृषि	५	१६.७
३	व्यापार	३	१०
४	नोकरी	२	६.६
५	अन्य	३	१०
जम्मा		३०	१००

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०८०)

माथिको विवरणअनुसार प्रजापतिहरूको मुख्य पेसाको रूपमा माटाको भाँडा बनाउने रहेको छ जसमा नमुना सर्वेक्षणमा परेका कुल परिवारमध्ये १७ वटा परिवारले यस पेसालाई मुख्य पेसाका रूपमा लिएका छन्। यो कुल जनसङ्ख्याको ५६.७% रहेको छ। त्यसैगरी कृषि, व्यापार, नोकरी र अन्यमा क्रमशः ५, ३, २, र ३ वटा परिवार रहेका छन् भने कुल प्रतिशत क्रमशः १६.७%, १०%, ६.६% र १०% रहेको छ।

प्रजापतिको प्रमुख पेसा

प्रजापतिको मुख्य परम्परागत र पुर्ख्यौली पेसा भनेको नै माटोका भाँडा बनाउनु हो यद्यपि यो पेसालाई अँगाल्ने परिवार कम हुँदै गएका छन्। उनीहरूले बनाउने माटोका भाँडाकुँडाहरू मुख्यतया देहायबमोजिम रहेका छन् :

१. नेवार जातको चाडबाडमा रक्सीको प्रचलन हुने हुँदा जाँडरक्सी बनाउने आवश्यक सामग्रीहरू जस्तै : घ्याम्पो, पोतासी, गुलु।
२. माटोको कतारो।
३. पानी तथा जाँड राख्ने सुराही, थापी, सानो कलश, गोम्पचा आदि।
४. रक्सी खाने सलिचा (पालाहरू)।
५. बुद्धलाई चढाउने माटोका भिक्षापात्रहरू (गुल्पा)।
६. दही जमाउने कतारोहट्ट।
७. बत्ती बाल्ने त्वास देवास तथा सानासाना पालाहरू र मैनबत्ती राख्ने स्टन्डहरू।
८. गमला, खरानीदानी, गाँजा र सुर्ती तान्ने चिलिम, हुक्काहरू।
९. लुगा धुने बाटा (अथः)।
१०. माटोका हिटर, हाँडी, धुपाउरो, मकल, घँटोहरू, तन्दुरी घ्याम्पोहरू आदि।

माटोका भाँडाकुँडा बनाउनका लागि चाहिने कच्चा पदार्थ माटो बोडेको सिन्टीटार, निकोसेरा, हरिसिद्धि र भक्तपुरको खाँपीबाट उपलब्ध हुँदै आएको छ। यसको आपूर्ति ठेकेदारले गर्ने गर्दछन्। यसमा लाग्ने लगानी आफ्नो बजार क्षमता हेरी गर्ने गरिएको छ। अध्ययनका लागि चयन गरिएका परिवारमध्ये करिब दुई हजारदेखि छ हजारसम्म पनि लगानी गरेको पाइएको छ।

माटोका अन्य भाँडाको तुलनामा गमला, तन्दुरी घ्याम्पोलगायत एवं सजावटका सामानको माग बजारमा बढ्दो भएका कारणले र फाइदा पनि बढी हुने हुनाले प्रायजसोले सजावटका सामान बनाउनमा प्राथमिकता दिएको पाइन्छ। यस्ता सामानहरू घरबाटै बिक्री हुने गरेको पाइन्छ। यस्ता सामानहरू विशेषगरी पोखरा, वीरगन्ज, धुलिखेल, पाटन, थानकोट, गोर्खा, बुटवललगाएत अन्य सहरहरूमा बिक्री गर्दै आएको स्थानीयहरूले बताउँछन्। (स्थानीय व्यक्तिहरूसँगको कुराकानीमा आधारित)

माटोका भाँडा बनाउने काममा परिवारको सहभागिता

मेहनतमै ईश्वर हाँस्छ भन्ने विश्वास राख्ने यी जाति आफ्नो पेसालाई हीनताको दृष्टिकोणले हेर्दैनन् बरु आफ्नो पेसा अन्य जातिले गर्न नसक्ने पेसा भएकाले यिनीहरूलाई आफ्नो पेसामा गर्व गर्दछन् (स्थानीय बासीको प्रतिक्रियामा

आधारित) । भाँडा बनाउने कार्यमा प्रजापति जातिका पारिवारिक सदस्यहरूको सहभागिताको विवरण तल प्रस्तुत गरिएको छ :

तालिका नं. ७

भाँडा बनाउने कार्यमा पारिवारिक सदस्यहरूको सहभागिता

क्र.सं.	विवरण	महिला	%	पुरुष	%	जम्मा	%
१.	भाँडा बनाउन	०	०	३९	२४.६	३९	२४.६
२.	माटो मुस्न	२०	१२.८	१३	८.४	३३	२१.२
३.	भाँडा सुकाउन	११	७.१	४	२.७	१५	९.८
४.	बुट्टा काट्न	११	७.१	८	५.२	१९	१२.३
५.	रङ्गाउन	१५	९.६	८	५.२	२३	१४.८
६.	असहभागिता सङ्ख्या	१०	६.४	१७	१०.९	२७	१७.३
जम्मा		६७	४३	८९	५७	१५६	१००

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०८०)

माथिको तालिका अनुसार नमुनामा परेका कुल जनसङ्ख्यामा भाँडा बनाउने कार्यमा विशेषगरी पुरुषहरूको सहभागिता रहेको पाइन्छ जसमा पुरुष सङ्ख्या ३९ जना, कुल प्रतिशतको ३९% रहेको छ । महिलाहरूको सहभागिता शून्य देखिन्छ । त्यसैगरी माटो मुस्ने कार्यमा महिला २० जना र पुरुष १३ जना रहेको पाइन्छ जसको प्रतिशत क्रमशः १२.८% र ८.४% रहेको छ । यसैगरी भाँडा सुकाउने कार्यमा महिला ११ जना र पुरुष ४ जना रहेको देखिन्छ जुन कुल प्रतिशतको क्रमशः ७.१% र २.७% रहेको छ । त्यसैगरी बुट्टा काट्नेमा महिला ११ जना र पुरुष ८ जना रहेका छन् जुन क्रमशः ७.१% र ५.२% रहेको छ । भाँडा रङ्गाउने कार्यमा महिला १५ जना र पुरुष ८ जना रहेका छन् जुन क्रमशः ९.६% र ५.२% रहेको छ । भाँडा बनाउने कार्यमा असहभागिता सङ्ख्यामा महिला १० जना र पुरुष १७ जना रहेका छन् जुन क्रमशः ६.४% र १०.९% रहेको छ जसमा बच्चा र वृद्धाहरू रहेका छन् ।

प्रजापतिहरूको पुर्ख्यौली पेसामा आधुनिकीकरणको प्रभाव

समयको बहाबसँगै मानिसका जीवनमा कुनै न कुनै पक्षमा पक्कै प्रभाव परेको हुन्छ । चाहे त्यो सकारात्मक होस् या नकारात्मक, आधुनिकीकरण प्रभावबाट प्रजापति जाति पनि अछुतो रहेको देखिदैन । यसको प्रभाव लाई निम्नअनुसार प्रस्तुत गरिएको छ :

(१) नकारात्मक प्रभाव

भाँडा बनाउन चिम्टिया माटोको आवश्यकता पर्दछ । बढ्दो सहरीकरण र प्लटिङहरूले गर्दा माटो पाउन मुस्किल पर्दै गइरहेको छ । यसका साथै प्लास्टिक, स्टिलजन्य आधुनिक भाँडाकुँडाहरूको चापले यो पेसा गरिखाने समुदायमा केही शिथिलता देखापरेको छ । माटोका सामानको विकल्पमा प्लास्टिकका सामानहरूले प्रश्रय पायपछि यिनीहरूले आफ्नो भविष्य अन्योलमय देखेका छन् । आधुनिक भाँडाले माटाका भाँडाहरू लगभग बजारबाट विस्थापित गरिसकेको छ । आधुनिक र प्राविधिक शिक्षाले गर्दा बिस्तारै नया पिँढीहरू अन्य पेसातर्फ आकर्षित हुँदै गइरहेका छन् जसले गर्दा पेसामा सङ्कट पर्ने अवस्था देखिएको छ । धेरै प्रजापतिहरूले आफ्नो जीविका चलाउन वैकल्पिक

पेसाहरू अँगालेका छन् । केहीले परम्परागत पेसामा परिमार्जन गरी सेरामिक्स उद्योगलाई रोज्न थालेका छन् । नमुनामा परेका ३० घरपरिवारको माटोका भाँडा बनाउने पेसागत प्रभावको रूप निम्नअनुसार रहेको छ :

तालिका नं. ८

प्रजापतिहरूको माटोका भाँडा बनाउने पेसागत प्रभावको स्थिति

क्र.सं.	विवरण	सङ्ख्या	प्रतिशत
१.	पूर्ण रूपमा माटोका भाँडा बनाउने र बिक्री गर्ने घर	१३	४३.३
२.	आंशिक रूपमा माटोका भाँडा बनाउने र बिक्री गर्ने घर	१२	४०
३.	पूर्ण रूपमा माटोका भाँडा बनाउन छोडेका घर	५	१६.७
जम्मा		३०	१००

(स्रोत : स्थलगत सर्वेक्षण, २०८०)

माथिको तालिकाअनुसार कुल परिवार सङ्ख्याको १३ परिवार अर्थात् ४३.३% परिवार मात्र माटोका भाँडा बनाउने पेसामा आबद्ध भएको पाइन्छ भने १२ परिवार अर्थात् कुल परिवार सङ्ख्याको ४०% घरपरिवारले आंशिक रूपले मात्र अवलम्बन गरेको पाइन्छ । यसैगरी ५ घरपरिवार अर्थात् १६.७% घरपरिवारले पूर्ण रूपमा माटोका भाँडा बनाउन छोडेको देखिन्छ । माथिको तालिकाबाट के प्रस्ट हुन्छ भने सम्बद्ध क्षेत्रका घरपरिवारले बिस्तारै माटोका भाँडा बनाउने काम छोड्दै जान थालेको देखिन्छ ।

(२) सकारात्मक प्रभाव

आधुनिक मेसिनको प्रयोगले प्रजापति जातिलाई पेसामा सहज तुल्याएको छ । माटो मुस्ने मेसिनको (पगमिल) को प्रयोग, माटो ल्याउन ट्र्याक्टरको प्रयोग, बिजुलीबाट चल्ने चक्काको प्रयोग आदि आधुनिकीकरणका तौरतरिकाले प्रजापति जातिको पुस्तौनी पेसामा सकारात्मक प्रभाव पनि पारेको देखिन्छ । त्यस्तै आधुनिकीकरणको अर्को सकारात्मक प्रभाव सेरामिक्सको प्रयोग हो । सेरामिक्स भन्नाले टल्कने आकर्षक माटोका सामग्री बुझिन्छ । यो पनि चक्का र साँचोसहितको गिजर मेसिनमा बनाइन्छ यसले प्रजापति जातिको पेसालाई पुनर्जीवित गर्न र जोगाउन धेरै मद्दत मिलेको देखिन्छ ।

विमर्श

अध्ययन गरिएका १५६ जनसङ्ख्यामध्ये २१-३० वर्ष उमेरसमूहका व्यक्तिको सङ्ख्या सबैभन्दा बढी २४.४% रहेको छ । शैक्षिक अवस्थालाई हेर्दा स्नातक तहसम्म पुगेहरूको सङ्ख्या उत्साहजनक (१६%) भए तापनि अभै २१.२ जनसङ्ख्या निरक्षर रहेको पाइएको छ । नमुना सर्वेक्षणका अनुसार ५६.७ परिवारले अभै पनि भाँडा बनाउने कार्यलाई मुख्य पेसाका रूपमा अँगालेका छन् भने १६.७% ले यो पेसा पूर्ण रूपमा छोडिसकेका छन् । कार्यविभाजनमा लैङ्गिक भिन्नता स्पष्ट देखिन्छ । भाँडा बनाउने (चक्का घुमाउने) मुख्य कार्यमा पुरुषको शतप्रतिशत (२४.६%) सहभागिता छ भने महिलाहरू माटो मुस्ने, सुकाउने र रङ्गाउने जस्ता सहयोगी कार्यमा बढी सक्रिय छन् । बढ्दो सहरीकरण र प्लास्टिकका कारण चिम्टाइलो माटोको अभाव हुनु, बजारमा प्लास्टिक र स्टिलका भाँडाको प्रभुत्व बढ्नु र नयाँ पुस्ता अन्य पेसातर्फ आकर्षित हुनु यस पेसाका प्रमुख चुनौती हुन् । आधुनिक मेसिनहरू, जस्तै

: पगमिल (माटो मुस्ने मेसिन), बिजुलीबाट चल्ने चक्का र ट्रयाक्टरको प्रयोगले कामलाई सहज बनाएको छ । आकर्षक सेरामिक्सका सामानको उत्पादनले यो पेसालाई पुनर्जीवित गर्न सहयोग पुऱ्याएको छ । आधुनिकीकरणले एकातिर कार्यक्षमता बढाएको छ भने अर्कातिर मौलिक पुर्ख्यौली पेसा विस्थापित हुने जोखिममा पुऱ्याएको छ । राष्ट्रिय प्रजापति समाज (स्थापना २०६३) जस्ता संस्थाहरूले यस जातिको हक, हित र पेसागत संरक्षणका लागि पहल गरिरहेका छन् ।

निष्कर्ष

नेपालको भक्तपुर जिल्लाअन्तर्गत मध्यपुर ठिमी नगरपालिका वडा नं.६, चपाचेका प्रजापति जातिको पुर्ख्यौली पेसा आधुनिकीकरणका कारण प्रभावित बनेको छ । आधुनिकीकरणका कारण पगमिल, ट्रयाक्टर र बिजुलीको चक्काको प्रयोगले काममा सहजता ल्याएको छ तर प्लास्टिक र स्टिलका भाँडाको प्रतिस्पर्धा, चिम्टाइलो माटाको अभाव र नयाँ पुस्ताको अन्य पेसातर्फको आकर्षणले गर्दा यो पुर्ख्यौली पेसा सड्कटमा परेको छ । पेसाव्यवसाय जोगाउन माटाका भाँडा बनाउने पेसा सेरामिक्स उद्योगमा रूपान्तरण हुन थालेको देखिएका कारण यसको मौलिकता संरक्षणमा चुनौती थपिएको छ । सारतः यस अध्ययनले प्रजापति जातिको पुर्ख्यौली पेसा र सांस्कृतिक पहिचान जोगाउन आधुनिकता र परम्पराबिचको सन्तुलन हुनु आवश्यक रहेको देखाउँछ ।

कृतज्ञता

यो अनुसन्धान लेख तयार पार्न लागि आवश्यक सल्लाह सुझाव दिनुहुने श्री केशवराज पन्थी सर, लेख लेख्न अवसर दिएर सहयोग गर्ने कोटेश्वर क्याम्पस, आवश्यक सामग्रीहरू सजिलै उपलब्ध गराई सहयोग गर्नुहुने राष्ट्रिय प्रजापति समाज र नेवारी भाषाका सामग्री नेपाली भाषामा रूपान्तरण गरि सहयोग गर्ने श्री लक्ष्मी खड्गी प्रति हार्दिक कृतज्ञता तथा आभार व्यक्त गर्दछौं ।

सन्दर्भ सामग्रीसूची

केसी, प्रेमनिधि (२०५२). *एन इथ्नोग्राफिक स्टडी अफ कुमाल*. (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र). समाजशास्त्र मनावशास्त्र केन्द्रीय विभाग, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।

चित्रकार, सुलोचना (२०५३). *बोडेस्थित मातृका पीठहरूका सांस्कृतिक अध्ययन*. (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र). समाजशास्त्र मानवशास्त्र केन्द्रीय विभाग, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।

नकमी, सुदीप (सन् २०१०). *स्टडिज इन नेपाली हिस्ट्री एन्ड सोसाइटी*, भोलुम १५ नं. १ ।

नेपाली, गोपाल सिंह (१०६५). *दि नेवार. बम्बई* : युनाइटेड एसिया पब्लिकेसन ।

बिस्ट, डोरबहादुर (२०७३). *सबै जातको फूलबारी*. ललितपुर : साभा प्रकाशन ।

राष्ट्रिय प्रजापति समाज (२०६१). *प्रजापति म्हसिका* ।

शर्मा, जनकलाल (२०३०). *हाम्रो समाज एक अध्ययन*, काठमाडौँ : साभा प्रकाशन ।

शाक्य, सविता (२०५७). *भक्तपुरको प्रजापतिको सामाजिक, आर्थिक अध्ययन*. (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र, समाजशास्त्र मानवशास्त्र केन्द्रीय विभाग, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।

श्रेष्ठ, सविना (२०६५). *नेवार जातिको सामाजिक, सांस्कृतिक तथा आर्थिक अवस्था*, (अप्रकाशित स्नातकोत्तर शोधपत्र). त्रिचन्द्र बहुमुखी क्याम्पस, मानविकी तथा सामाजिक शास्त्र सङ्काय, त्रिभुवन विश्वविद्यालय ।